

**ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ”**

ФАКУЛТЕТ ПО ХУМАНИТАРНИ НАУКИ

**КАТЕДРА
„ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ“**

ЛЮБКА НИКОЛАЕВА НАЙДЕНОВА

АВТОРЕФЕРАТ

**на дисертационен труд за присъждане
на образователна и научна степен**

„ДОКТОР“

**ЛИБЕРАЛНАТА (РАДОСЛАВИСТКА) ПАРТИЯ
(1908-1912 г.)**

Докторска програма: История на България (Нова българска история)

Професионално направление: 2.2. История и археология

Област на висше образование: 2. Хуманитарни науки

Научен ръководител: **проф. д.и.н. Бисер Георгиев**

Шумен 2021 г.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита на заседание на катедра „История и археология“ към Факултета по хуманитарни науки на Шуменски университет „Еп. Константин Преславски“, проведено на 12.05.2021 г.

Дисертационният труд се състои от увод, три глави с общо осем параграфа, заключение, библиографска справка за използваните извори и изследвания, и десет приложения. Съдържа общо 444 страници формат А4.

Публичната защита на дисертационния труд ще се състои на 15 юли 2021 г. от 14.00 часа в зала 309 в корпус 1 (ректорат) на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, гр. Шумен, ул. „Университетска“ № 115.

Материалите по процедурата са на разположение на интересувашите се всеки работен ден от 9.00 до 16.00 часа в каб. 107, корпус 1 (ректорат) на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, гр. Шумен, ул. „Университетска“ № 115, кабинет 301.

Либералната партия на д-р Васил Радославов има дълга история – от появата на радославистите на политическата сцена през 1886 г. до обединението на трите либерални партии в Националлиберална през 1920 г. За нея е натрупан огромен изворов материал, но независимо от това тя не се радва на особен изследователски интерес до края на 80-те години на миналия век. Една от причините за това е печалната и слава на виновник за Втората национална катастрофа, а другата е свързана с наложената от края на 40-те години на XX век крайно отрицателна изследователска оценка за облика на радославистите като лумпени и карьеристи, готови на всичко в името на властта. Тя е формирана под влияние на публикациите на българските социалисти, начело с Д. Благоев. За същото спомагат и негативните оценки на някои мемоаристи русофили – политически противници на либералите.

Радославистите са представяни в крайно отрицателна светлина до средата на 80-те години, апогей на което слага определянето на партията им от Ст. Грънчаров като „витрина на най-отрицателните страни на българския политически живот“. В следващите години тази тенденция се променя.

От началото на 90-те години започва активно проучване на отделни проблеми от историята на Либералната (радославистка) партия. До настоящия момент нейното организационно състояние и политически действия са изследвани задълбочено в периода от 1886 до 1908 г. и частично през 1913-1918 г. Анализирани са и работата на Третия държавен съд срещу министрите от кабинета на д-р В. Радославов, както и някои аспекти в програмните документи на партията. Много остарели оценки бяха променени. Основните научни резултати са публикувани в трудове на Б. Георгиев, М. Палангурски, Т. Галунов, Д. Саздов и П. Кишкилова.

Независимо от сериозните постижения, част от историята на Либералната партия до настоящия момент е все още слабо проучена. Най-много бели петна има за периода 1908-1912 г. Това провокира интереса ми към посочения период. Той е кратък, но наситен с важни събития. Извършени са две правителствени смени, в навечерието на които радославистите таят надежди да бъдат повикани на власт – през януари 1908 г. и през март 1911 г. Обявена е Независимостта на българската държава и се разгръща дипломатическа борба за нейното признаване.

Свикано е Пето Велико народно събрание и през лятото на 1911 г. е променена Търновската конституция. Извършена е сериозна законодателна дейност от две обикновени Народни събрания – Четиринадесетото и Петнадесетото. Изостря се Македонския въпрос, реорганизира се армията и се изгражда Балканския съюз за война с Османската империя. В стопанската област страната бележи сериозен ръст.

В тези хронологически граници Либералната партия е една от водещите политически сили, независимо че през цялото време е в опозиция. Оставането извън властта през 1908 г. насочва усилията на партийното ръководство към изграждането на силна и сплотена организация, решена да доказва своята мощ във всеки възможен момент. Партията увеличава значително своя електорат и модернизира организацията си.

Приоритетната цел на дисертацията е да проследи организационното развитие на Либералната партия в периода 1908-1912 г., да открие новите елементи в организационната и структура, лостовете и механизмите за сплотяване на членската маса, както и да очертае мястото на тази политическа сила сред опозицията. Успоредно с това се анализират основните вътрешно-политически възгледи и дейност на либералите, привърженици на д-р Васил Радославов, с акцент върху дебатите за промяна на Конституцията и законопроектите в Четиринадесетото и Петнадесетото обикновени народни събрания. Проследено е отношението на радославистите към монархическия институт, властта, демократичните устои на държавата и съдебната система. Представена е и оценката им за най-важните външнополитически събития, основни от които са обявяването на Българската независимост и положението на българите в европейските вилаети на Османската империя след идването на младотурците на власт.

За написването на дисертационния труд са използвани подробни сведения от фондовете на централните архивохранилища – Централния държавен архив, Научния архив на БАН, Българския исторически архив при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ и някои от регионалните архиви към ЦДА. Разгледани са внимателно и стенографските дневници на Петото велико и на Четиринадесетото и Петнадесетото обикновени народни събрания, политическия печат, мемоарната литература, публицистиката и други източници. Ценен извор за проследяване на организационното състояние на Либералната партия се оказаха някои от запазените в ЦДА фондове, които са посочени

конкретно по-долу. Изключително много информация беше открита и анализирана и в официалния печатен партиен орган – вестник „Народни права“. Много важни податки се получиха и от сборниците с материали от Петия и най-вече от Шестия конгрес на партията.

Така посочения извор масив е изследван с помощта на различни научни методи. Използвани са няколко статистически метода, методи на историческата реконструкция, сравнително-исторически методи, историческо описание и анализ, и други, а изложението се базира на тематично-хронологичен принцип.

В дисертацията са взети под внимание постиженията на съвременната историческа наука. Направени са редица допълнения в съответствие с новопроучения извор материал или с новия му прочит. Извършени са някои поправки на остарели тези, както и на конкретни грешки и пропуски. В научно обръщение са включени неизвестни до този момент или слабо анализирани исторически източници. Както посочихме, налице е стремеж да бъдат прилагани съвременни методи и следвани модерни тези. В този смисъл дисертационният труд продължава изследванията на водещите български специалисти.

Дисертационен труд **в структурно отношение** се състои от увод, три глави с общо осем параграфа, заключение, библиографска справка за използваните извори и изследвания, и десет приложения, с общ обем 444 страници.

В Увода е направен подробен преглед на историографията за Либералната партия до момента. Посочени са причините за слабия изследователски интерес до края на 80-те години на миналия век и са очертани постиженията на историческата наука. Обосновани са целите, задачите и хронологическите граници на изследването. Изброени са методите на проучване, които са приложени. Посочени са и са описани по-важните масиви с извори, използвани за написване на дисертацията. Представена е структурата на труда.

Първа глава „Организационно развитие на Либералната партия (1908-1912 г.)“ се състои от три параграфа. Тя е най-обемна, тъй като е пряко свързана с основната цел на изследването. В нея приоритетно и подробно е проследено за първи път организационното развитие на Либералната партия в периода 1908-1912 г. За целта са проучени запазените документи от партийния архив (фонд 401к в ЦДА) и в личните фондове на нейния лидер д-р Васил Радославов в ЦДА (313к), в

НА-БАН (45к) и в НБКМ-БИА (ф. 263). За конкретни дружини са използвани фондове от някои регионални архиви. Изключително много информация е събрана и анализирана от официалния партиен печатен орган – вестник „Народни права“, от сборниците с материали от Петия и най-вече от Шестия конгрес на партията. За първи път е направен съпоставителен анализ на организационното състояние на Либералната партия между двата посочени конгреса. Изложението се базира на хронологичен принцип.

В първи параграф „Постижения и проблеми в организационното развитие на радославистките организации след идването на демократите на власт (януари 1908 – септември 1910 г.)“ се разглеждат действията на либералите по организацията на партията им от началото на 1908 до есента на 1910 г. Партийните активисти работят за изпълнение на окръжното предписание на Централното бюро от 28 декември 1907 г. То изисква бързо преобразуване на техните бюра и увеличаване на числеността на дружините. Всичко това се извършва на фона на подготовката и участието в изборите за Четиринадесето обикновено народно събрание през 1908 г. и в частичните общински избори през 1908 и 1909 г. Проследен е процесът на преизбиране на бюрата на либералните дружини в отделните населени места, както и на създаването на нови радославистки организации. Разгледани са иницираните от отделните структури партийни събития за сплотяване на редиците, като семейни увеселителни вечери, излети, партийни балове, политически събрания, основаването на партийни клубове, събиране на доброволни помощи, организиране на митинги и шествия, тържественото отбелязване на партийния празник – 29 юни и др. Обърнато е внимание на предприетите действия от страна на Централното бюро на партията във връзка с промените в Избирателния закон през 1909 г. – регистрирането на зелената бюлетина, създаването на „Служба за запазване на избирателните карти на членовете на дружините“, подмяната на партийните членски книжки с лични членски карти, предприетата разяснителна кампания за предизборната ситуация и др. Отчетени са новите моменти в пропагандата и предприетите действия за заздравяване на партийната дисциплина.

Проучените протоколи от заседанията на либералните дружини позволиха да се направят и някои изводи за възрастовия и социален състав на либералните организации. Организационното развитие на Либералната партия на д-р В. Радославов в периода 1908-1910 г. върви във възходяща линия. Темповете на привличане на нови членове

са високи. В количествено отношение партията нараства извънредно много по два показателя – увеличава броя на дружините си и броя на членовете в отделните организации. В административен план е заздравена дисциплината в Либералната партия и се работи за постигането на строго йерархично равнище посредством постепенното обособяване на околийски бюра, които да следват държавните структури. Първоначално те са малко, но постепенно броят им расте. Увеличено е значително количеството на събраните партийни финанси, което позволява „Народни права“ да се утвърди през разглеждания период като ежедневник. Разнообразен е организационният живот. В географско-политически план също има успехи. В посочения период партията не само покрива изцяло територията на страната (всички околии), но получава по-сериозно присъствие в някои центрове, където дотогава няма стабилни позиции.

Организационните постижения са следствие от положените сериозни усилия от страна на централното партийно ръководство и провинциалните активисти. Въпреки това политическите успехи не са много. Силата на организацията и стига да бъде първа опозиционна сила.

Целенасочено, в самостоятелен параграф (втори) „Ролята на Шестия конгрес (1910 г.) за организационния възход на партията. Промени в програмата и устава“, е представена и анализирана подготовката и дейността на най-внушителния по численост и по съдържание конгрес на партията в нейната история – Шестия. Изнесените на конгреса 16 реферата са включени в историческо обръщение. Те дават нова насока на партийната работа. Рефератите за първи път са подробно анализирани, защото изясняват идеологията на партията. Изводите на рефератчиците лягат в основата на приетите десет резолюции на Шестия конгрес, които стават неотменна част в Програмата на Либералната партия и по този начин съществено я обогатяват.

Приетият от Шестия конгрес Устав на Либералната партия утвърждава и обогатява създадената през годините организация. Много пунктове от предходния устав са запазени, но има и редица нови, свързани главно с прецизирането на финансовите и други задължения на партийните членове, както и с ясното разписване на прерогативите на новоучредените околийски бюра. Освен това на укрепналите селски и градски дружини се предоставя правото да приемат и изключват партийни членове, да определят сумите за членския внос, сами да организират работата си и да инициират дейности в съответствие с програмата на партията, да избират бюрата си и делегати за конгресите. Околийските

бюра се утвърждават като важна координационна и структурна единица.

Партийната йерархия е прецизирана, но новият устав за пореден път потвърждава силното централистично начало в управлението. Централното бюро, както преди, ръководи и контролира всички действия и процеси и афишира идеите си чрез печатния орган вестник „Народни права“. Уставът още веднъж гарантира непоклатимите прерогативи на председателя на Централното либерално бюро. В последното заседание на конгреса е потвърдено старото решение на Четвъртия конгрес от 1904 г. за неизбираемост на шефа на партията д-р В. Радославов. Също така дотогавашните членове на Централното либерално бюро остават непроменени.

Шестият конгрес, както отбелязва печатният партийен орган, ознаменува „тържеството на либерализма“. Колкото и да е пресилена тази оценка, тя има своите основания. За трите години след Петия конгрес количеството либерални дружини нараства значително, а с това и броят на членската маса. Укрепва партийната дисциплина. Чрез изпратените протоколи от изборните събрания се води строг отчет на членовете. Това позволява в издадения през 1911 г. сборник, посветен на Шестия конгрес, да бъде отпечатан пълен списък на оторизираните 2891 делегати на конгреса. Отделно от това всички организирани до октомври 1910 г. либерални дружини, за които са намерени запазени в архивите или публикувани сведения, са около 1400. Те са групирани във всички окръзи и околии на страната. По сведения на самите радослависти, организацията им през 1910 г. надхвърля 50000 членове, което ги прави една от най-големите политически сили в България. Вероятно този брой е леко преувеличен, но показва нарастващата мощ на либералите. Той е доказателство за упоритата целенасочена работа на Централното бюро. То генерира непрекъснато нови идеи и подобрява финансовото състояние на партията.

Самочувствието на Радославовата партия идва и от факта, че за едно десетилетие тя организира четири конгреса. Нещо, което не прави нито една друга водеща политическа сила. Това многократно е подчертано в изнесените реферати.

Радославистите изповядват като идеология либерализма. Те имат смелостта да призовават повдигнатите от тях въпроси да бъдат разглеждани от всички политически партии и от гражданите, независимо от това дали ще бъдат критикувани или заимствани в техните програми.

Изпълнението на решенията на Шестия конгрес, свързани с окончателното оформяне на организационната структура на партията, е проследено в **параграф 3 „Организационен партийен живот (1911-1912 г.). Нови организационни елементи“**. Анализирани са поредното активизиране на организационния процес, допълнително провокирано от извършената промяна във властта през март 1911 г., последвалите избори за Пето велико и Петнадесето обикновено народни събрания, и окръжните и общински избори през 1912 г. Представени са хронологично новообразуваните либерални дружини, новоизбраните околийски бюра и са посочени персонално приети нови членове с индивидуални или колективни декларации. Описани са варианти на решения на възникнали противоречия в организационните структури, затагането на партийната дисциплина и предприетите мерки срещу нарушителите ѝ.

Специално е разгледана работата на Партийния съвет през март 1912 г., който приема „Временно допълнение към устава на Либералната партия“ и последвалото изграждане на нова партийна структура – окръжни бюра. Тяхното конструиране е съобразено с идеята за овладяване на управлението чрез избори. Проследени са проведените партийни секционни събрания – един по-специфичен модел на организация.

За по-голяма изчерпателност е представено личното участие на В. Радославов в организационния подем, свързано с неговите посещения в Червен бряг, Русе, Провадия, Ямбол и Варна и проведените „политически дни“. Описани са тържествата за партийния празник, инициирани от някои от околийските бюра или големи градски дружини.

В параграфа е отделено място на празничния брой на вестник „Народни права“ от 1912 г. Анализирани са за първи път поместените в него статии, част от които са свързани с просперитета на Либералната партия и проникнати от идеите, че след 12-годишна опозиционна дейност е дошъл моментът либералите да поемат управлението.

Без да претендираме за пълна точност, е направен опит да бъде изчислен броя на партийните членове през лятото на 1912 г. Те са между 60 и 70 хиляди. Това предопределя заключението, че организацията на д-р В. Радославов е сред първите две по численост партии в страната.

Новоизвлечената архивна и публикувана информация позволи да бъдат съпоставени официалната партийна политика с текущата практика на партийното ръководство, отразена само в архивите. Това даде възможност да бъде проследено по-прецизно идейното и организационно

развитие на партията през разглеждания период. Статистическата информация за организационното развитие беше съпоставена и с тази от предходния период.

За първи път в параграфа се представя работата на Партийната конференция през юли 1912 г. Тя взема решение чрез „лични пожертвования“ да се създаде голям фонд за агитационна дейност, изразходването на средствата от който ще се извършва само с мотивирани решения на избран комитет.

Специално внимание е отделено на сформирването на първата с политически характер Взаимоспомагателна каса в България, както и на другата финансова партийна институция – АД „Банка България“. Касата е нов нетрадиционен подход за стабилизиране на партийните редици, показател за модерното мислене на либералното ръководство. До настоящия момент същите са споменавани и в трудове на други автори, но не са изследвани специално, поради което Взаимоспомагателната каса неправилно е приемана за акционерно дружество. В настоящия параграф е анализиран нейният устав и е представена дейността през първата година от създаването ѝ, както и отчета на първото годишно събрание, с набелязаните задачи за изпълнение през втората година. Обърнато е внимание и на тенденцията за засилване на контрола върху Касата от страна на партийното ръководство.

Укрепването на партийните организации се извършва с оглед на участието им в текущите и предстоящи избори. Добирането до властта е цел на радославистите, която те смятат да постигнат чрез масовизирането на партията и привличане на вниманието на монарха към нея.

Опозиционната вътрешнополитическа дейност на радославистите по време на управлението на Ал. Малинов (1908-1911) и Ив. Евстр. Гешов (1911-1912) е проследено във **втора глава „Либералите радослависти и вътрешната политика на българските правителства до войните 1908-1912 г.“**. Тя също се състои от три параграфа. Върху основата на разнообразен изворов материал е направен сериозен опит да бъде определено мястото на Либералната партия сред останалата опозиция, отношението и към управляващите кабинети, монархическия институт, властта, демократичните устои на държавата и други важни проблеми. Проследени са внимателно участието и резултатите на либералите в различните избори, и работата на техните представители в Четиринадесетото и Петнадесетото обикновени народни събрания. Обърнато е

внимание на атаките от страна на радославистите към действията на управляващите кабинети, особено в предизборните периоди. Отчетено е, че понякога те са тенденциозни и част от партийната пропаганда.

В първи параграф „В опозиция при управлението на демократите (1908-1911 г.)“ отношението на либералите към основните проблеми от вътрешнополитическия живот по време на управлението на Демократическата партия като цяло е окачествено като умерено критично. Основната цел на Либералната партия е да ги събори от власт и затова тя критикува повечето от започнатите мероприятия, независимо от тяхната полезност. Често се използва политическа демагогия. Въпреки това атаките на радославистите не могат да бъдат определени като котерийни. Тонът в пресата е остър, но не груб. Привържениците на д-р В. Радославов имат правилно виждане по въпросите на буржоазната демокрация и често улавят добре прикрити нарушения на управляващите, свързани със спазването на законите, намесата на силовите структури в изборителния процес, прояви на корупция и др. Освен това либералите използват само легални форми на борба. Понякога те дори не се замесват в антиправителствени акции, за да избегнат сблъсъци с органите на реда. Опитите им да се доберат до властта в този период са свързани главно с привличане на вниманието на монарха. Въпреки голямата толерантност към последния, отношенията на водача на партията с двореца са сложни. В някои моменти пренебрежението на злопаметния Кобург към радославистите принуждава лидерите и членската маса да критикуват действията му, но в повечето случаи царят е „защитаван“ от нападките на останалите политически сили, включително демократите. Усилията на либералите да се представят като единствените надеждни защитници на короната са силно преувеличени, което е израз на нетърпението да бъдат „повикани на власт“.

Във втора глава е обособен отделен **параграф 2 „Либералната партия и промените в Търновската конституция през 1911 г.“**. В него е отделено специално място на вижданията на либералите по въпроса за промените в Търновската конституция. Участието на нейните 6 представители в Петото велико събрание е било предмет и на друго изследване, но за първи път е представено по-подробно, особено по отношение на гласуването на отделните параграфи, където радославистите не са единни. За целта са проучени подробно стенографските дневници на събранието, мемоарната литература, публицистични и

други източници.

В Събранието надделява политическият подход. Управляващите имат достатъчно мнозинство да наложат волята си, следвайки съветите на монарха. Либералите се оказват в много трудна позиция. От една страна, като партия на дребните и средни собственици, те се опитват да се представят като свободомислещи политици. От друга стоят прагматичните им съображения да не обтягат отношенията си с двореца, откъдето очакват да получат в близко време властта. Оттам идват вътрешният партиен разнобой, както и колебливите изказвания на самия В. Радославов.

В трети параграф **„Либералите радослависти и основните вътрешнополитически проблеми март 1911 – септември 1912 г.“** е проследено отношението на Либералната партия към вътрешната политика на правителството на Ив. Евстр. Гешов до започването на Балканската война. То в най-общи линии може да се определи като критично, но не изцяло отрицателно, каквото е това към кабинета на Ал. Малинов. Либералите радослависти имат положително отношение към парламентарните избори и свикването на Петото велико народно събрание. Те одобряват промените в Избирателния закон, свързани с прилагането на пропорционалната система. Не са твърди противници и на много от икономическите реформи, започнати от коалиционния кабинет. Радославистите си позволяват по-остър език единствено по време на избирателната кампания за Петнадесето обикновено народно събрание, но дори тогава рядко излизат извън нормалния тон и не обиждат грубо опонентите си на власт. Причина за това вероятно е обстоятелството, че водачът на либералите е в Народното събрание. Там стрелите на критиката му са насочени предимно към външната политика на управляващите, докато атаките срещу вътрешната и стопанската такава са оставени на близките му привърженици депутати. Освен това, членовете на Либералната партия, в това число и ръководството, известно време живеят с илюзията, че кабинетът на Народната и Прогресивнолибералната партия е преходен, призван да извърши само промените в Търновската конституция. Противдействието срещу него се засилва едва след изборите за Петнадесето обикновено народно събрание, но от есента на 1911 г. външнополитическите проблеми вземат връх над вътрешнополитическите и центърът на атаките се измества.

Последната трета глава **„Либералната (радославистка) партия**

и външната политика на България 1908-1912 г.“ проследява, както е видно от заглавието, позициите на либералите по външната политика. Тя се състои от два параграфа. В първия **„Отношението на Либералната партия към провъзгласяването и защитата на Българската независимост (1908-1909 г.)“** е изяснено отношението на привържениците на В. Радославов към посочените в заглавието на параграфа проблеми. В него за първи път е проследена подробно еволюцията във възгледите на Либералната партия по отношение на постигането на независима държавност, както и становището им по редица злободневни проблеми. Описани са критиките, отправени към демократите, за пропускането на удобните моменти за провъзгласяване на Независимостта и за нейното откупуване. В същото време всички заслуги за постигнатите успехи са приписани от либералите на държавния глава, с надеждата да бъде спечелено неговото благоразположение.

Пасивната политика не е по вкуса на д-р В. Радославов и привържениците му. Твърде често те са готови да отидат на война, но да не отстъпят от позициите си. В този план критиката срещу предпазливата политика на управляващите демократи е лесно обяснима. Освен това, като партия в опозиция, либералите могат да си позволят далеч по-свободен език в сравнение с партията на власт. Неведнъж те се опитват да стреснат обществеността с „открития“ за скрити условия по преговорите, отстъпление от националните интереси, проява на слабост на дипломатията, поемане на неблагоприятни задължения и пр. Въпреки това не можем да оценим позицията на Либералната (радославистка) партия по посочения проблем като изцяло негативна. Факт е, че либералите желаят искрено издигането на Българската държава в царство, борейки се, според силите си, за постигането на този идеал.

Във втори параграф **„Либералите радослависти, българският национален въпрос и политиката на великите сили на Балканите 1908-1912 г.“** е представено отношението на Либералната партия към външната политика на българските правителства в периода 1908-1912 г. по националния въпрос. То, в най-общ план е оценено като отрицателно. Радославистите са на мнение, че кабинетите на Ал. Малинов и на Ив. Евстр. Гешов проявяват сериозна пасивност и не защитават адекватно сънародниците си в Османската империя, от която изпитват страх. На тази основа не се пропуска нито една възможност управляващите в София да бъдат обвинени за изстъпленията на турски, гръцки или други банди над мирното българско население в европейските вилаети. Съ-

щевременно се критикува политиката на задържането на българските чети в Царството и забраните за преминаването им отвъд българските граници.

Отношението на либералите към младотурските комитети и тяхната политика също е отрицателно. Опитите на турското правителство да узакони българските конституционни клубове и да разоръжи бившите организации на ВМОРО се възприема като желание българските поданици на империята да бъдат оставени без защитник. Сериозно са атакувани и противниците на Екзархията. В това отношение политиката на запазване на народното духовно единство от двете страни на границата е правилна. Същото се отнася и за борбата на радославистите срещу опитите да бъде ограничена Българската църква само в рамките на Царство България, срещу вдигането на схизмата от 1872 г.

Дипломатията на Петербург за запазване на статуквото на Балканския полуостров и за единство на православието е непрекъснато атакувана. Либералите радослависти нямат почти никаква информация за външнополитическите инициативи в периода 1908-1911 г., както и за започнатата мащабна подготовка за сключването на балкански съюз през 1911-1912 г. Затова те оценяват повечето от ходовете на българската дипломатия с отрицателен знак. Разбира се, за същото до известна степен допринася и проруската ориентация на управляващите партии. Радославистите виждат в лицето на Петербург противник, съдържащ българските пориви за национално обединение и затова винаги критикуват постъпките на руската дипломатия. Подобно, но по-завоалирано е мнението им за Виена, а на тоя етап отношението към Берлин е резервирано. В лицето на Рим пък, след началото на Триполитанската война, се съзира конкурент за разпределението на териториите на „болния човек“. Единственият потенциален съюзник на българите, според либералите, е британската дипломатия, както и някои английски обществени организации. Привържениците на д-р В. Радославов отстояват становището, че те могат да бъдат помощник на българите в разрешаването на националния проблем. Въпреки това, под натиска на ръководството си, членовете на Либералната партия са принудени да се съобразяват с проруските настроения на двореца в този период.

Един от постулатите, който радославистите принципно отстояват е неделимостта на Македония. Те са на мнение, че тази територия следва да получи автономен статут, за да се присъедини към България, по по-

добие на Източна Румелия дори с цената на бъдеща война. Не се отчита обаче, че от времето на Съединението е изминал повече от четвърт век и международната обстановка е различна, а противниците на българските национални интереси са много по-внимателни от далечната 1885 г. В тази връзка възродените претенции за възстановяване на Санстефанска България следва да бъдат оценени като сериозна политическа грешка, причина за която е все по-нарастващия максимализъм на либералите по националния въпрос. Съпартийците на Радославов таят надежда тяхната партия да извърши националното обединение, но плановете им за осъществяването му често са авантюристични.

В „**Заключението**“ са изложени изводи, които не се покриват с тези в отделните глави и параграфи. Тук е направен опит да бъде определено цялостно мястото на Либералната (радославистка) партия в политическия живот на България през изследвания период.

Последните страници са отредени на **библиографската справка** за използваните извори и литература.

Дисертационният труд съдържа **10 приложения**. В **Приложение № 1** чрез диаграма е представен организационният възход на Либералната (радославистка) партия от нейния Първи конгрес през 1895 г. до Шестия конгрес през 1910 г.

Завършената йерархическа организационната структура на партията през 1912 г. е показана чрез изработена схема в **Приложение № 2**.

Приложение № 3 съдържа копия на две лични карти на либерали от 1909 г. и 1910 г. Първата е на д-р В. Радославов, зачислен в Софийската либерална дружина.

Новообразуваните либерални дружини в периода 1911-1912 г. са представени по окръзи и околии, отделно в таблица – **Приложение № 4**. Това е най-голямото по обем приложение.

Приложения № 5, 6, 7 и 8 отразяват организационния партиен живот. **Приложение № 5** е писмо на Трънската дружина до Взаимоспомагателната каса на Либералната партия.

Приложение № 6 представя телеграма от Куртбунарската либерална дружина до председателя на Централното бюро, която го известява за изпратен пощенски запис за закупуване на 25 календара и абонамент за в. „Народни права“.

Приложения № 7 и № 8 са от ДА-Видин. Първото съдържа протокол от заседание на Видинската либерална дружина, с приложена декла-

рация на новоприет член. Второто е писмо от 1908 г. до председателя на Централното бюро от председателя на Видинската либерална дружина, подпечатано с печата на дружината, който носи датировка 1905 г.

Приложения № 9 и 10 са заглавни страници на „Народни права“. Първото е Въззвание от 16 септември 1911 г. към столичните избиратели и списък на кандидатите на Либералната партия. **№ 10** е първа страница на празничния брой на вестника от 29 юни 1912 г., отпечатана в традиционния партиен зелен цвят.

Списък на публикациите по темата на дисертационния труд:

- 1. Найденова Л.** Либералната партия и политиката на Русия на Балканите (1911-1913 г.), – Империи и имперско наследство на Балканите. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Людмил Спасов, т. II. Ново време и съвремие, Пловдив, 2019, с. 209-223.
- 2. Naydenova, L.** The Liberal Radoslavists and the main problems of the internal political life in Bulgaria during the government of the Democrats(1908-1911). – *Studia academica Sumenensia*, vol. 6, 2019, p. 41- 55.
- 3. Найденова Л.** Организационното развитие на Либералната партия 1908-1911 г. – Д-р Васил Радославов – живот, борби, политика. Материали от научна конференция, посветени на 165-годишнина от рождението и 90-годишнина от кончината на д-р Васил Радославов. 15 юли 2019 г., гр. Ловеч, Велико Търново, 2019, с. 41 - 91.
- 4. Найденова Л.** „Организационното развитие и политическата пропаганда на Либералната (радославистка) партия, отразени в работата на Шестия и конгрес“. – *Българските земи и България: културен и исторически кръстопът*. Шумен, 2021. приета за печат; приложена служебна бележка; общ обем 22 стр.